

ДОСВІД В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО З ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

37.091.4Сухомлинський:37.042

*Людмила Заліток, кандидат педагогічних наук, заступник з наукової роботи
Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського, м. Київ*

ДОСВІД В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО З ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У статті розглянуто принцип індивідуалізації та диференціації шкільного навчального процесу у Павлівській середній школі. Проаналізовано погляди В.О. Сухомлинського на учня як об'єкт виховання, доведено, що саме індивідуалізація та диференціація були пріоритетною домінантою та органічною складовою навчально-виховного процесу у школі Сухомлинського, що сприяло цілеспрямованому, всебічному та гармонійному розвитку учнів. З'ясовано конкретні рекомендації педагога щодо визначення відмінностей учнів у процесі навчання та виховання.

Ключові слова: В.О. Сухомлинський, Павлівська середня школа, індивідуалізація, диференціація, виховання, навчання, розвиток особистості.

Літ. 17.

*Людмила Залиток, кандидат педагогических наук, заместитель по научной работе
Государственной научно-педагогической библиотеки Украины имени В.А. Сухомлинского, г. Киев*

ОПЫТ В.А. СУХОМЛИНСКОГО ПО ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ И ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ШКОЛЬНОГО УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

В статье рассмотрены принцип индивидуализации и дифференциации школьного учебного процесса в Павлышской средней школе. Проанализированы взгляды В.А. Сухомлинского на ученика как объект воспитания, доказано, что именно индивидуализация и дифференциация были приоритетной доминантой и органической составляющей учебно-воспитательного процесса в школе Сухомлинского, что способствовало целенаправленному, всестороннему и гармоничному развитию учащихся. Выяснено конкретные рекомендации педагога по определению различий учащихся в процессе обучения и воспитания.

Ключевые слова: В.А. Сухомлинский, Павлышская средняя школа, индивидуализация, дифференциация, воспитание, обучение, развитие личности.

*Ludmyla Zalitok, Ph.D. (Pedagogy), Deputy in scientific work
State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine by V. Sukhomlynsky, Kyiv*

EXPERIENCE OF V. SUKHOMLYNSKY IN INDIVIDUALIZATION AND DIFFERENTIATION SCHOOL EDUCATIONAL PROCESS

The paper reviewed the principle of individualization and differentiation school educational process at Pavlysk secondary school. It was analysed views of V. Sukhomlynsky at a pupil as an object of education; it was proved that individualization and differentiation were dominant priority and organic component of educational process at Sukhomlynsky's school, it helped the purposeful and comprehensive and harmonious pupils' development. It was found the specific recommendations of a pedagogist as for determining differences of pupils in the teaching process.

Keywords: V. Sukhomlynsky, Pavlysk secondary school, individualization, differentiation, educating, teaching, personal development.

Постановка проблеми. Питання індивідуалізації та диференціації навчання є однією з найактуальніших проблем реформування сучасної загальноосвітньої школи, необхідність вирішення якої в національній дидактиці зумовлено гуманізацією освітніх процесів.

На сучасному етапі розвитку України як суверенної держави впровадження принципів індивідуалізації та диференціації навчання в систему освіти має велике значення, оскільки це сприятиме виконанню поставлених перед школою високих вимог до розвитку громадян, їх

природних нахилів і здібностей зокрема й до збагачення інтелектуального потенціалу народу, його духовності та культури загалом.

На вирішення проблеми індивідуалізації й диференціації навчання спрямовані окремі положення “Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки”, “Концепції загальноосвітньої середньої освіти (12-річна школа)”, Державної національної програми “Освіта” (“Україна XXI ст.”), а також передбачені ними заходи: забезпечення особистісного розвитку людини згідно з її індивідуальними задатками, здібностями, потребами на основі

ДОСВІД В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО З ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

навчання впродовж життя; навчання й виховання особистості на засадах індивідуалізації; створення умов для саморозвитку та самонавчання, осмисленого визначення своїх можливостей і життєвих цілей; модернізація змісту освіти; можливість вибору педагогами варіантів навчальних планів і програм на основі врахування відмінностей у рівні розвитку учнів [1, 3, 4].

У сучасній шкільній освіті педагогічні технології, що базуються на цих принципах розглянуто вченими С. Бондар, В. Володько, М. Головка, Л. Липова, Л. Момот та ін. На думку науковців Ю. Гільбух, Г. Коберник, О. Савченко для реформування системи освіти в напрямі особистісно орієнтованого навчання особливе значення має індивідуалізація та диференціація навчання в початкових класах, адже саме в той період найбільше помітні відмінності в розвитку учнів і саме тоді вони отримують знання, уміння й навички, які слугують основою для подальшого навчання та виховання громадян України.

Як загальнодидактична проблема індивідуалізація та диференціація навчання виникли давно та мають свою історію розвитку. Дослідження індивідуально-типологічних особливостей учнів у навчально-виховному процесі сягають своїм корінням часів античності. Однак науково-теоретичне осмислення питання індивідуалізації й диференціації навчання розпочалося порівняно недавно, що було зумовлено становленням масових форм навчання, і, особливо, поширенням класно-урочної системи.

Найбільшого поширення в теорії та шкільній практиці ідея індивідуального та диференційованого підходів набула у ХХ ст. За словами вчених В. Володько, А. Кірсанова початок активного дослідження різноманітних аспектів даної проблеми в дидактиці та педагогічній психології припадає на середину цього століття. Одними з перших зазначене питання порушили такі видатні науковці, як О. Бударний, Л. Виготський, В. Загвязинський, Н. Лейтес, Є. Рабунський, С. Рубінштейн, І. Унт, І. Чередов та ін. Значне місце в процесі розвитку проблеми індивідуалізації та диференціації навчання посідають науково-методичні праці дослідників, позитивні думки й ідеї яких є надбанням вітчизняної науки (О. Алексюк, М. Богданович, Г. Коберник, Г. Костюк, В. Лозова, В. Онишук, В. Сухомлинський, С. Чавдаров, О. Ярошенко тощо).

Результати досліджень та експериментів українських дидактів і психологів довели ефективність і доцільність реалізації принципів індивідуального та диференційованого підходів у

навчанні. У практику сучасних шкіл поступово впроваджуються розроблені за останні десятиріччя положення індивідуалізації й диференціації навчання. Однак і нині їх реалізація в національних школах не набула масовості, що пов'язано з недостатньою теоретичною розробкою окресленої проблеми.

Сфокусувавши в собі основні напрями розвитку педагогічної науки ХХ століття, творча спадщина Василя Олександровича Сухомлинського й сьогодні являє нам приклади новаторського гуманістично спрямованого вирішення найскладніших питань освітньої практики. Незважаючи на те, що педагог працював у радянську добу, коли в Україні діяли кон'юнктурні вимоги, а школа була однотипною, без зовнішньої диференціації, він обґрунтував педагогічну особистісно орієнтовану концепцію, в основі якої – повага та довіра до дитини, визнання її унікальності. Положення про неповторність кожного учня є наріжним каменем, на котрому побудована вся система поглядів В. Сухомлинського на проблеми навчання й виховання.

У ході унікального багаторічного педагогічного експерименту вчений розробив і впровадив у практику Павлівської середньої школи основні напрями особистісно орієнтованого підходу до навчання та виховання, оскільки саме з нього випливає положення про дитину як найвищу цінність і, відповідно до головного суб'єкта навчально-виховного процесу.

Мета цього дослідження – вивчення й осмислення досвіду В. Сухомлинського з питань індивідуалізації та диференціації шкільного навчального процесу.

Виклад основного матеріалу. Основним, на нашу думку, фундаментальним принципом Василя Олександровича, який націлений саме на індивідуалізацію й диференціацію в навчанні та вихованні, є принцип *неповторності кожної дитини*. Педагог був упевнений, що кожна дитина має своє "індивідуальне, глибоко особисте", яке потрібно розвивати під час навчання. "Десь у найпотаємнішому куточку серця в кожній дитини своя струна, вона звучить на свій лад, і щоб серце відгукнулося на моє слово, треба настроїтися самому на тон цієї струни" [13, 97].

Із положенням про неповторність кожної дитини безпосередньо пов'язані твердження В. Сухомлинського про відсутність нездібних, бездарних і лінивих учнів. Звідси випливає наступний принцип індивідуалізації та диференціації навчання й виховання: *визнання відсутності нездібних дітей*. Індивідуальний

підхід у вихованні має педагогічний і психологічний аспекти. У першому випадку він є частиною педагогічного такту, у другому – виявляється у вивченні своєрідності особистості школяра з метою створення педагогічно доцільного процесу. У цьому контексті педагога насамперед цікавлять індивідуальні прояви загальних психологічних закономірностей в учнів, вивчення тільки їм притаманних і неповторних поєднань таких закономірностей та особливостей. В. Сухомлинський зазначав, що немає “подібних, бездарних і лінивих дітей”, є школярі, задатки яких учителям розгледіти не вдалося. Від обдарованості й таланту залежить кількість витраченого на діяльність часу. Кожна людина має талант до одного або кількох видів діяльності, тому розвивати здібності потрібно у всіх дітей, що навчаються в школі. Не існує абстрактного учня, до якого можна було б механічно прикласти всі закономірності виховання [14, 437; 8, 92]. “Немає людини, в якій внаслідок умілої виховної роботи не розкрився б самобутній талант, немає сфери діяльності, в якій людська індивідуальність не досягла б розквіту...” [11, 170].

Із положенням про відсутність нездібних, бездарних і лінивих дітей у свою чергу пов’язаний принцип нерівності розумових здібностей учнів, який, на перший погляд, йому протирічить. Однак суперечності тут немає. Наявність такої нерівності зумовлена різними розумовими задатками дітей. Без урахування цього не можна уявити сучасний навчально-виховний процес. Отже, наступним принципом індивідуального й диференційованого підходу до навчання та виховання учнів у працях В. Сухомлинського ми виділили принцип *урахування нерівності розумових здібностей дітей*. Навчання й виховання школярів із високими розумовими здібностями не викликає особливих труднощів. А що робити з дітьми, які мають знижену здатність до навчання? Як вчити та виховувати таких учнів? На думку В. Сухомлинського, немає жодної бездарної дитини. Потрібно вивчати її здібності, щоб вона навчалася не нижче від своїх можливостей. Педагог знайшов ефективну форму індивідуального підходу до школярів – бесіди з ними віч-на-віч на різні теми, що сприяло індивідуальній роботі з важкими учнями, виявленню проблем у ході їхнього навчання. В. Сухомлинський практично випробував і теоретично обґрунтував диференційований підхід як принцип реалізації індивідуального підходу до організації навчального процесу. Він полягав у тому, що клас ділився на кілька груп залежно від розумової підготовки учнів, учитель давав їм

диференційовані завдання (одним – легші, іншим – складніші) із метою постійного розвитку здібностей школярів; учень міг виявити схильність до певного предмета. Василь Олександрович довів безсумнівні переваги диференціації навчання: розвиток розумових здібностей школярів; сприяння підвищенню інтелектуального рівня учнівського колективу; досягнення необхідних результатів “слабкими” учнями на певному етапі хоча б з одного предмета. Він наголошував, що не можна оцінювати всіх школярів “по середньому учню”, бо це гальмує їхній розвиток. Завдання вчителя полягає в правильному визначенні задатків, нахилів, можливостей кожної дитини, сфери розумового життя й творчої праці, в якій вона може найповніше розкрити себе. Отже, “успіх у навчанні – це, образно кажучи, стежка, що веде до того куточка дитячого серця, в якому горить вогник бажання бути гарним” [14, 438]. В. Сухомлинський зазначав, що під час роботи зі “слабкими” дітьми потрібно використовувати особливі заходи, застосовувати тонкий і делікатний індивідуальний підхід.

Звідси випливає наступний принцип – *індивідуалізація навчально-виховного процесу*, що, по суті, передбачає навчання й виховання кожного учня за індивідуальним планом. “Досвід переконує, – писав Василь Олександрович у статті “Народний учитель”, – якщо в школі, скажімо, шістсот учнів, то це означає, треба шукати шістсот індивідуальних стежок. Допомогти кожному вихованцеві знайти його стежку – це означає поставити людину на ноги, ввести її в життя громадянином з своєю індивідуальністю. Це найтонше і найскладніше з усього, що є у вихованні” [10, 247].

Природні задатки, нахили, обдарування є індивідуальними особливостями учнів, а їх виявлення – змістом наступного положення: *врахування індивідуальних особливостей учнів*.

Розкриваючи суть індивідуального й диференційованого підходу до навчально-виховного процесу, В. Сухомлинський постійно використовував поняття “особистість дитини”. Отже, ще одним принципом особистісно орієнтованого підходу до навчання й виховання, що впливає з педагогічних ідей дослідника, є принцип *визначення кожного учня особистістю*. Збереження та розвиток у дитини почуття людської гідності становить головне завдання щодо реалізації цього положення. “З перших кроків шкільного життя виховуйте кожну дитину так, щоб вона своєю працею, ставленням до товаришів, стосунками утверджувала власними

силами свою людську гідність” [9, 470]. Василь Олександрович підкреслював, що гідність є сферою глибоко особистою, тому важливим виховним завданням, на думку педагога, повинно бути вироблення в кожного учня своєрідного світогляду, де виявлявся б погляд на гідне і негідне, розуміння низькості, мерзенності, потворності, непристойності. “Оскільки людська гідність є уміння тримати себе в руках, з малих літ у свідомості маленького громадянина треба утверджувати переконання про мерзотність негідного. Це переконання – найдорожчий моральний імунітет, що не дає людині принижуватися, втрачати благородство, совість, честь, моральну мужність” [17, 297].

Таке завдання В. Сухомлинський вважав одним із найважливіших і найтонших у діяльності педагога і, судячи з того, як часто зустрічається поняття “людська гідність” у його працях, видається досить значущим. “Серцевина виховання, по суті, і є турбота про те, щоб маленька людина завжди відчувала свою гідність працівника інтелектуальної праці, гідність громадянина, гідність сина-дочки своїх батьків, гідність особистості, красивої своїми благородними намірами, поривами, успіхами” [15, 407].

Переживання як позитивних, так і негативних інтелектуальних почуттів впливає на духовне життя дитини. Розумова праця учня, успіхи й невдачі в навчанні – це його внутрішній світ, ігнорування якого, за словами В. Сухомлинського, може призвести до негативних наслідків. “Пам’ятайте, що наймогутніша сила, яка примушує школяра вчитися, будить у нього інтерес до праці, усидливість і наполегливість, – це віра в самого себе, почуття поваги до самого себе. Доти, поки в дитячому серці живе ця сила, Ви – майстер вихователь, Ви – людина, яку дитина поважає. Та тільки згас вогник цієї незрівнянної духовної сили, Ви стаєте безсилим: наймудріші, найтонші засоби впливу на душу дитини будуть мертвими” [6, 284]. Звідси, на нашу думку, випливає наступний принцип індивідуалізації та диференціації навчально-виховного процесу в Павлівській середній школі – *отримання позитивних почуттів від навчання*. Василь Олександрович переконливо доводив, що для розумової праці потрібні неоднакові дитячі сили. Одні учні сприймають матеріал швидко, запам’ятовують його міцно і надовго, а інші – повільно. Він вважав уміння вчителя правильно визначати шляхи розвитку розумових здібностей окремого школяра надзвичайно важливою складовою частиною педагогічної мудрості. На думку В. Сухомлинського, кожній дитині потрібно

допомогти розкрити її сили й можливості, а отже, відчути радість успіху в розумовій праці. “А це означає, що в навчанні має бути індивідуалізація – і в змісті розумової праці (в характері завдань), і в часі”, – зазначав педагог [14, 437].

На основі глибокого й всебічного вивчення дітей Василь Олександрович дійшов висновку, що кожний учень думає по-своєму (швидко чи повільно). Тому потрібно дати кожному школяреві “час для роздумів, для осмислення матеріалу, враховуючи те, що в класі завжди є вихованці, які повільно думають” [5, 330]. За словами вченого, це є неодмінним правилом організації інтелектуальної праці в школі. Отже, реалізація індивідуального підходу до учнів під час навчання потребує “особливих методичних прийомів вивчення нового матеріалу і специфічної організації уроку” [5, 331].

У талановитих школярів успіхи в навчанні можуть породжувати почуття запаморочення від власних досягнень, зазнайство. Щоб запобігти цим небажаним явищам, на думку В. Сухомлинського, слід уміло вести дитину шляхом подолання труднощів. У Павлівській школі перед кожним учителем було поставлене завдання: “готуючись до уроків, глибоко продумувати шляхи подолання учнями труднощів засвоєння, ні в якому разі не уникаючи цих труднощів, а наворотати учнів на важкий, але благородний шлях їх подолання. Кожний учень повинен запалитися прагненням досягти кращих наслідків своєї роботи” [7, 10]. Цю вимогу можна сформулювати як принцип *навчання через подолання труднощів*. Навчання – це важка розумова праця, і щоб ця діяльність була успішною, вона повинна бути, за переконанням В. Сухомлинського, бажаною для учня: “в процесі оволодіння знаннями він прагне розвинути всі свої здібності і, побачивши результати своїх зусиль, переконується в тому, що успіхи його – наслідок особистої активності, наполегливості. Усвідомлення власних інтелектуальних сил і здібностей, віра в себе – важливий фактор утвердження моральної гідності особистості” [16, 106]. Однак таке натхнення приходить, на думку педагога, не внаслідок якихось природних особливостей школяра, а виховується в повсякденній праці, у подоланні труднощів [7, 10].

Трудова діяльність, за В. Сухомлинським, пробуджує розум, відкриває невичерпне джерело вольових зусиль, спрямованих на подолання проблем. Педагог стверджував, що вихователем є не сама фізична праця, не її обсяг, а той моральний стан, який виникає, коли людина досягає успіху. Діяльність повинна мати такий

рівень майстерності, котрий відповідає віковим та індивідуальним особливостям дитини, і тільки тоді вона стане фактором морального й трудового виховання [8, 88]. Отже, наступним принципом здійснення індивідуального та диференційованого підходу в школі Сухомлинського можна вважати *залучення дитини до різноманітних видів діяльності* (як до навчальної, так і до позакласної) з урахуванням її здібностей та інтересів. Це дає змогу кожному учню самореалізуватися. Корисним для школярів є відвідування гуртків, об'єднань, де кожен може спробувати себе в різноманітних видах праці. “Від захоплення улюбленою діяльністю в молодшому шкільному віці до поступового усвідомлення в підліткові роки своєї улюбленої справи – саме таким шляхом іде виховання індивідуальних нахилів і покликання учнів нашої школи. Вирішальне значення в розвитку індивідуальних нахилів школярів-підлітків має виявлення їхніх інтелектуальних інтересів у конкретній трудовій діяльності. Ми створюємо всі умови для того, щоб уже молодші школярі могли постійно брати участь у найрізноманітніших видах трудової діяльності – від вирощування квітів до обробки металів” [5, 326].

Позаурочна робота у Павлівській школі мала аспект диференційованого підходу, тобто праці з групами учнів, створеними за різними ознаками: активу і пасиву, за групами інтересів і нахилів, обдаровані діти, діти з низькою успішністю, проблемні підлітки, діти з відхиленням фізичного й психічного розвитку, діти з ослабленим здоров'ям і т. д. Призначенням такої організації діяльності було досягнення загальної мети виховання, залучення різних категорій учнів до загальної життєдіяльності, до системи запланованих відносин на основі їхньої індивідуальної своєрідності [12, 503].

Найжиттєвішими та педагогічно виправданими об'єднаннями дітей В. Сухомлинський вважав гуртки, до яких входили школярі з різним рівнем готовності до праці, умінь і навичок. Вони умовно поділялися на два колективи: один виконує складнішу роботу, другий – легшу, але захоплення у всіх однакове. Члени колективу, які виконують простішу роботу, намагаються досягти такого рівня майстерності, щоб працювати з досвідченими товаришами. А старшим хочеться бути завжди попереду, оскільки вони відчувають, що “малеча” підтягується до них. Отже, праця, що ґрунтується на єдності інтересів, сприяє тому, що кожен учень напружує всі свої сили, щоб виконати роботу якнайкраще [11, 130 – 131]. Важливим аспектом гурткової роботи була суспільно корисна діяльність. За такої умови

легше відбувалася диференціація обов'язків у шкільному самоврядуванні, оскільки кожна дитина була організатором окремих напрямів роботи, які її зацікавлювали [5, 286].

Підґрунтям для розуміння особистості Василь Олександрович вважав тісну співпрацю між педагогами й учнями, оскільки вона дає змогу дослідити глибинні якості дитини, які за допомогою спостереження не завжди легко побачити. Відповідно, щоб краще вивчити індивідуальні особливості школяра, необхідно зробити його своїм другом, діловим партнером, щоб зацікавлювало в ньому все: його радощі та негоди [11, 33]. У Павлівській школі вчитель знаходився в постійному пошуку ефективного механізму включення дитини в структуру навчально-виховного процесу. Завдання педагогів – допомогти учню адаптуватися до шкільного середовища, засвоїти нові соціальні ролі, вибрати соціально адекватні способи індивідуального прояву, а це неможливо, якщо вчитель буде тільки предметником або класним керівником. Педагог на власному прикладі показував важливість творчої праці. Особистість учителя приваблює дитину насамперед тому, що в ній вона бачить прекрасного майстра [8, 90]. Положення про *необхідність високих особистих якостей учителя*, розроблене В. Сухомлинським, може розглядатися як наступний принцип індивідуалізації й диференціації навчально-виховного процесу. Павлівські педагоги ретельно спостерігали за зміною головних особистісних якостей учнів та оперативно корегували процес виховання, спрямовуючи його на задоволення особистісних і суспільних потреб дітей. Учитель залучав кожного вихованця до посильної для нього трудової діяльності й поступово ускладнював її, забезпечуючи тим самим розвиток особистості [11, 34]. Вивчення дитини в Павлівській середній школі було всеохоплюючим і багатограним: кожен вихованець відчував вплив багатьох учителів; кожний педагог мав знати середовище, в якому особистість дитини формувалася до школи й під час навчання, особливості її мислення, розумової праці, індивідуальні риси характеру, сили, здібності, інтереси, труднощі, радощі та прикрощі [11, 56]. Отже, Василь Олександрович ставив чіткі вимоги до особистості вчителя, а саме: любов до власної справи; висока кваліфікація; високі моральні якості; творчий підхід до навчання й виховання.

Вплив колективу на особистість В. Сухомлинський розглядав як серйозну проблему виховної роботи, як складний процес взагалі, а з духовним розвитком учня через багатогранність і

різноманітність відносин між дітьми він ще більше ускладнюється [5, 347]. Положення про взаємозалежність особистості й колективу – ще один принцип індивідуалізації та диференціації навчально-виховного процесу в спадщині педагога.

Для характеристики цих відносин педагог уперше ввів поняття “доторкання людини до людини”. Саме через ці “доторкання” колектив і впливає на особистість, а вже від їх (доторкань) характеру залежить, яким є цей вплив: чи він збагачує, чи збіднює, чи навіть руйнує дитину. Бо “життя колективу – це тисячі й тисячі найнесподіваніших і найтонших доторкань людини до людини: серця до серця, думки до думки, радості до горя, радості до радості, щастя до сум’яття й безнадії... Тому так важливо, щоб ці “доторкання” творили красу, а не завдавали людям болю” [9, 467]. Не можна за колективом не бачити окремої людини. Колектив – єдине ціле, але він немислимий поза індивідуальним розвитком кожного його члена, кожної особистості з її особливим і неповторним духовним світом [2, 43].

Висновки. Отже, у практиці роботи Павлівської середньої школи відбувалося активне накопичення досвіду здійснення індивідуалізації та диференціації шкільного навчально-виховного процесу. Теоретичні узагальнення В. Сухомлинського містять положення, що можна розглядати як принципи особистісно орієнтованого підходу до навчання й виховання.

Індивідуалізація та диференціація процесу навчання й виховання згідно з працями Василя Олександровича може відбуватися за такими принципами: неповторності кожної дитини; визнання відсутності нездібних дітей; урахування нерівності розумових здібностей дітей; індивідуалізації навчально-виховного процесу; врахування індивідуальних особливостей учнів; визначення кожного учня особистістю; отримання позитивних почуттів від навчання; навчання через подолання труднощів; залучення дитини до різноманітних видів діяльності; необхідності високих особистих якостей учителя; взаємозалежності особистості й колективу.

Висловлені та практично апробовані ідеї В. Сухомлинського щодо індивідуального підходу нині набувають особливої значущості у процесі побудови особистісно орієнтованої моделі освіти в Україні. З огляду на це, питання індивідуалізації та диференціації в організації навчально-виховного процесу у спадщині видатного педагога потребує

більш ґрунтовного вивчення, що буде висвітлено нами в подальших публікаціях.

1. Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття) // *Освіта*. – 1993. – № 44 – 46. – 62 с.

2. Дзевєрін О. Видатний радянський педагог / О. Дзевєрін // В. О. Сухомлинський *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 1. – С. 7 – 52.

3. Концепція загальноосвітньої середньої освіти (12-річна школа) // *Постанова спільного засідання колегії Міністерства освіти і науки України і Президії Академії педагогічних наук України 22.11.2001 № 12/5–2*

4. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки // *Шк. б-ка плюс*. – 2013. – Листоп. (№ 21/22). – С. 11 – 26.

5. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 1. – С. 209–400.

6. Сухомлинський В.О. Залежить тільки від вас / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 5. – С. 284 – 288.

7. Сухомлинський В.О. Інтерес до учіння – важливий стимул навчальної діяльності учнів / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 5. – С. 7 – 16.

8. Сухомлинський В.О. Людина неповторна / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 5. – С. 80 – 96.

9. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 1. – С. 403 – 637.

10. Сухомлинський В. О. Народний учитель / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 5. – С. 239 – 255.

11. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 4. – С. 7 – 389.

12. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 4. – С. 393 – 626.

13. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 3. – С. 9 – 279.

14. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 334 – 654.

15. Сухомлинський В.О. Слово до спадкоємця / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 5. – С. 401 – 410.

16. Сухомлинський В.О. Формування комуністичних переконань молодого покоління / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 13 – 146.

17. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* – Київ: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 149 – 333.

Стаття надійшла до редакції 18.06.2015